

BOGDAN PETRICEICU-HASDEU

Abia au trecut patru ani de când presa și instituțiile noastre culturale, în frunte cu Academia Română, au comemorat 25 de ani dela moartea lui Bogdan Petriceicu-Hasdeu. În anul acesta, împlinindu-se un veac dela nașterea lui, ni se prezintă un nou prilej să ne aducem aminte de viața și opera aceluia care, prin puterea personalității lui excepționale, și-a creat un nume atât de răsunător în ultimele trei decenii ale veacului trecut.

Intr'adevăr, puține sunt operele învățăților noștri de astăzi, care au putut ajunge la popularitatea de care s'au bucurat odată scrierile lui B. P. Hasdeu. Afară de nenumăratele lui articole publicate prin reviste și ziar, lucrări ca *Istoria Critică a Românilor*, *Cuvinte din Bătrâni și Etimologicum Magnum Romaniae* erau cunoscute chiar de către aceia care nu se ocupau cu istoria și filologia. Cu toate acestea, astăzi, prea puțin a rămas din fama acestui mare creator, care prin vioiciunea spiritului și puterea magică a cuvântului, duse de elanul unui avânt ne mai cunoscut până atunci, știa să actualizeze atât de sugestiv toate problemele în legătură cu limba și istoria noastră.

Luându-mi însărcinarea să vorbesc despre opera lui, nu voi încerca să arăt dacă B. P. Hasdeu, în multiplele sale preocupări în domenii atât de variate, a fost mai mult literat

decât filosof sau istoric decât filolog. De fapt, B. P. Hasdeu nu numai că a scris mai mult filologie decât istorie sau literatură, dar a și funcționat ca profesor de gramatica comparată la Universitatea din București.

Venit în țară în 1856, ca Tânăr ofițer cu licență în drept dela Universitatea din Charkoff, după ce conduse mai multe periodice și funcționă ca bibliotecar și ca profesor secundar la mai multe școli din Iași, se introduse foarte repede în toate problemele referitoare la evoluția noastră istorică, de unde apoi a trecut la cercetările lingvistice.

Această trecere dela studiile istorice la cele filologice, să-vârșită într'un interval relativ atât de repede, încât în 1873 i s'a creat o catedră la Universitatea din București, a fost determinată de un complex de împrejurări, pentru care noi acum, după trecerea unui interval de 70 de ani, avem toată perspectiva necesară, ca să le putem judeca în lumina lor adevărată.

Pe vremea când B. P. Hasdeu urca treptele universitare, studiul limbii, în toate manifestările ei, ajunsese în apus la un grad de desvoltare destul de înaintat. Abia scăpată de perioada încercărilor, această disciplină începuse să se impună tuturor științelor care se ocupau cu evoluția culturii omenești, dar mai ales *istoriei*. Intr'adevăr, istoricii au fost cei dintâi care au început să întrezărească în cercetările lingvistice o serie de fapte, menite să contribuie în mod simțitor la deslegarea unor probleme, pentru care documentele istorice se arătau insuficiente. Era, în fine, vremea, când noua disciplină trecea deadreptul în rândul științelor și aceasta, mai ales, în urma celor două mari descoperiri: prima, cunoașterea limbii sanscrite și apropierea ei de toate idiomele care constituie azi marea familie a limbilor indo-europene, a doua și cea mai importantă, formularea legilor

fonetice care stau la baza schimbărilor permanente din limbă.

Dacă cea dintâi a jucat mai mult un rol de potențare a studiilor lingvistice, ultima, descoperirea întregului mecanism, după care o limbă se schimbă în orice moment, iar la intervale mai mari îmbracă forme deosebite, a pus temelia de granit cercetărilor lingvistice. La aceasta s'a mai adăogat și metoda de investigație *istorică*, bazată pe elementul *comparativ*, care trebuia să lămurească în mod evolutiv toate modificările care stau la baza graiului omenesc. Dar, din toate aceste achizițiuni, elementul hotărîtor pentru ascensiunea novei discipline l-a constituit formularea principiului despre constanța și acțiunea uniformă a legilor fonetice după care se fac transformările din limbă, un element care, în treacăt fie zis, lipsește celorlalte științe din domeniul culturii, ca istoria cu preistoria și sociologia, arheologia cu geografia și etnografia, în fine, filosofia cu psihologia și a. m. d.³⁰³).

După acest nou principiu, care constituie cheia de boltă a întregului edificiu lingvistic, la anumite intervale din istoria unei limbi, unui sunet dintr'un grai îi corespunde un alt sunet. Cauzele misterioase care provoacă aceste schimbări la intervale de secole din viața unei limbi, lingvistica nu le-a putut explica până acum. În schimb, a putut stabili principiul acțiunii uniforme. Anume, s'a constatat că un sunet schimbă într'o anumită epocă cuprinde toate cuvintele indigene și străine din acea epocă în care se găsește acel sunet. Astfel, ca să dau un exemplu din domeniul vocalismului, dacă Slavii, după despărțirea lor de Indoeuropeni, au schimbat pe *a* scurt indoeuropean în *o*, atunci toate cuvintele care în celelalte limbi indoeuropene arată *a*, ca lat. *axis*, gr. ἄξης *v*, v. germ. *achs*, etc., în slavă au trebuit să dea *osi*,

cu *o* pentru *a*, din care noi avem *osie*. Și invers, dacă *o* indo-european în vechea germană s'a schimbat în *a*, atunci cuvinte latinești ca *octo*, *hostis*, *nox* (*Noctis*) și a., în germană au trebuit să se pronunțe *acht*, *Gast*, *Nacht*, etc., cu *a* schimbat în *o*.

In virtutea acestor norme de prefaceri, pe care B. P. Hasdeu le cunoștea foarte bine, lingvistica reușise să stabilească în mod definitiv înrudirea limbilor indoeuropene și să reconstituiască istoricul fiecărei limbi. A fost destul ca cei doi mari corifei ai acestei discipline, Franz Bopp și Jacob Grimm, să pună bazele gramaticei comparate a limbilor indoeuropene, pentru că imediat după aceasta să înceapă studii asupra familiilor de limbi moderne, ca limbile românice, slavice și toate celelalte. Pe vremea lui B. P. Hasdeu, toate aceste limbi erau relativ bine studiate. Celebra gramatică a limbilor românice de Diez, în care pentru prima oară se făcuse un loc de cinste și limbii noastre, ajunsese la mai multe ediții, iar faimosul slavist Fr. Miklosich, după ce publicase gramatica comparată a limbilor slavice, se apucase să studieze elementul indigen din limba română în ale sale « Beiträge zur Lautlehre der rumänischen Dialekte » și « Die Slavischen Elemente im Rumänischen ».

Toate aceste descoperiri în studiul graiului omenesc, precum și unele publicații în domeniul lingvisticei, nu-l puteau lăsa indiferent pe B. P. Hasdeu, înzestrat dela națură cu atâtea însușiri, dar mai ales cunoșcător al atâtior limbii, încât cu drept cuvânt pe vremea aceea putea fi socotit ca cel mai mare poliglot al nostru. El era singurul învățat care, prin puterea talentului și elasticitatea spiritului, putea aplica cu succes noua metodă de cercetare, în domeniul filologiei române.

Dar în afară de aceste împrejurări, pe care le putem numi externe, pentru că se petreceau în afară de țara noastră, mai

interveneau altele interne, care îl puneau în fața unor probleme dintre cele mai interesante, pentru istoria limbii și a trecutului nostru. Invățății ardeleni făcuseră tot ce le-a stat în puțință pentru dovedirea latinității noastre prin limbă. Mai trebuia apărătată continuitatea noastră în Dacia, care nu mai putea fi susținută numai pe baza argumentelor logice. Teoria lui Rösler era pe buzele tuturora. La aceasta se mai adăoga, spre surpriza tuturora, bilanțul de profit și pierdere al tezaurului nostru moștenit în limbă, pe care Cihac îl publica pentru întâia dată în cele două dicționare etimologice. Mulțimea elementelor slave provocase la toți mare uimire. Dar mai mult decât această mulțime de cuvinte slave erau concluziile extrem de grave pe care Cihac le trăgea asupra elementului constitutiv din limba noastră. El credea anume că influența slavă este atât de veche și se introducește atât de adânc în firea limbii noastre, încât se îndoia dacă, înainte de venirea Slavilor în peninsula balcanică, elementul latin putuse pătrunde în carne și sângele nostru. Reproduc textual cuvintele lui: « Le peuple roumain a du reste opposé si peu de résistance à l'invasion des mots slaves..... que l'on est tenté de croire que l'élément latin n'était pas encore entré de ce temps-là dans la chaire et le sang de la nation ».

Chestiunea pusă sub această formă, repetată în urmă de tot numai de Emil Fischer în « Die Herkunft der Rumänen », era într'adevăr extrem de gravă pentru toți invățății români de pe vremea aceea care aveau sentimentul răspunderii, cu atât mai mult pentru B. P. Hasdeu, care cunoștea perfect de bine limbile slave și putea să-și dea seama, în mod cu totul obiectiv, despre măsura exactă a acestei influențe.

Tot atunci, poate ceva și mai înainte, B. P. Hasdeu avu-se prilejul să cunoască unele păreri cu privire la aspectul

unitar ce prezintă limbile vorbite în sud-estul european. Ideea fusese emisă la începutul secolului al XIX-lea și pentru întâia dată de către criticul slavist Kopitar, după apariția Lexiconului în patru limbi al învățătului preot macedoromân Cavallioti. Ea a fost dezvoltată de Miklosich și Schuchardt, pe baza elementului autohton traco-iliric. Era vorba de a se explica uniunea balcanică prin mijloace interne, venite din partea substratului proetnic, nu sub înrăurirea unor elemente de afară, aduse de influența slavă sau greco-bizantină. Această posibilitate, susținută de nouăle mijloace de investigație pe care i le oferea știința limbii, era pentru B. P. Hasdeu un îndemn mai mult pentru hotărîrea lui de a se consacra studiilor lingvistice. De fapt, el a trecut repede dela istorie la filologie, activând în trei direcții deosebite: ca lingvist, ca indoeuropeanist și ca filolog.

B. Petriceicu-Hasdeu lingvistul. B. P. Hasdeu era în curent cu tot ceea ce se publicase până la dânsul. Știa toate chestiunile în detaliu și cunoștea, mai ales, ideile nouă ale generației de învățăți germani, cunoscuți sub numele de neogramatici. Aceștia nu mai erau mulțumiți cu concepțiile vechilor lingviști privitoare la o mulțime de chestiuni, dar, mai ales, la ideea greșită pe care o aveau despre natura limbii precum și despre cele trei faze prin care trece, anume: se naște, se dezvoltă, atinge un punct de perfecție și apoi decade. În lumina acestor concepții, vechii lingviști vedeau în viața unei limbi transformările prin care trec ființele organizate. De aici ei trăgeau concluzia falsă că limbile clasice sunt perfecte, iar cele moderne degenerate; de aici disprețul suveran pentru tot ceea ce este nou în materie de limbă și admirăție exagerată pentru tot ceea ce este vechi; de aici închипuirea lor că sanscrita, ca cea mai veche și mai apropiată de forma

limbii protoindoeuropene, este cea mai perfectă; de aici, în fine, grija tuturor acelora care doreau să se inițieze în tainele acestei științe, de a învăța cât mai repede sanscrita după cum a învățat-o și B. P. Hasdeu și, din cauza ei, a trebuit să cadă în o mulțime de greșeli. Corectivul pe care îl aducea noua pletoră de învățați la toate aceste idei fundamental greșite era că o limbă, întru cât nu este decât o simplă funcțiune, nu are nimic comun cu ființele organizate și ca atare ea nu se naște, se desvoltă și decade, și nici nu moare, ci se găsește într'o continuă transformare. Iar fazele prin care trece, sunt simple aspecte pe care le arată orice grai în evoluția sa istorică, mai ales că limba, după natura ei, nu este statică ci dinamică. Din toate acestea, ei trăgeau concluzia că limbile clasice, în ce privește structura lor gramaticală, nu pot fi mai perfecte decât cele moderne. Fiindcă chiar după concepția de azi, perfecțiunea unei limbi nu constă în bogăția de forme gramaticale, ci, din contră, în «*simplitatea gramaticei, claritatea expresiei și frumusețea formei*».

Simplitatea gramaticală lipsea pentru cele mai multe din limbile indoeuropene. Mulțimea desinențelor la nume dădea o prea mare autonomie cuvântului, care se putea mișca liber în frază. De aici rezulta o mare greutate pentru aceia care nu erau familiarizați cu structura lor gramaticală. Faptul că limbile indoeuropene au un număr de cazuri care la unele ajung până la opt, iar limbile moderne, chiar cele de mare circulație, cum sunt franceza și engleza, n'au de loc, nu este o dovedă de superioritate. Există astăzi limbi, cum este finlandeza, care are 15 cazuri. Cu toate acestea ea este inferioară multor limbi fără cazuri. Intre limbile cu cazuri și între cele fără există o singură deosebire, aceea care stă în schimbarea mijloacelor de expresie. Tot așa nu este o dovedă de superioritate faptul că limbile indoeuropene,

în afară de singular și plural, mai au și un dual. Astăzi se găsesc popoare sălbatece care au în limbă și un trial. Existența acestei forme de pluralitate inutilă nu constituie o probă de superioritate, ci din contră una de inferioritate, întru cât ea datează din vremea când omul nu știa să numere decât până la trei³⁰⁴).

B. P. Hasdeu era familiarizat cu multe din aceste idei, pe care noi le găsim răspândite în mai toate scierile sale de specialitate, dar mai ales în tratatul de 160 de pagini intitulat *Principii de lingvistică*, publicat (1881) în fruntea vol. I din Cuvinte din Bâtrâni.

Pe vremea când B. P. Hasdeu se introducea singur în tainele acestui studiu, greutățile erau mult mai mari decât cele de astăzi, cu toate progresele realizate de școala neogramaticilor. Nimic nu era încă definitiv specificat. Nici măcar numele acestei științe. Unii îi ziceau filologie comparată, alții glotică, glotologie și foarte puțini lingvistică. B. P. Hasdeu, după ce dovedește cu o mulțime de exemple nuanțele de deosebire ce există între ele, se decide pentru cel din urmă, adăogând că: « copilul a fost botezat cu o mulțime de numi diferite » (37), noi însă « nu găsim niciun termen mai bun decât Linguistică » (39). Astăzi acest termen este singurul întrebuinat în cercetările noastre.

Intr'un capitol, în care B. P. Hasdeu tratează despre limbile antice și limbile moderne, arată aceleași idei înaintate, pe care le aveau neogramaticii și le avem și noi astăzi. « Lingvistica, spune B. P. Hasdeu, dătoarește avântul său mai cu seamă filologiei clasice sanscrite », dar adaogă « Ne oprim atențiunea numai asupra unei consecințe imediate, nu tocmai fericite, pe care o avusese... predilecționarea cea exagerată numai pentru sanscrită și iarăși sanscrită ». Și, mai departe, referindu-se la bogăția de forme pe care limbile

moderne, le oferă pentru studiul limbii dialectale încheie « Se făcuse astfel din Linguistică un fel de monopol prin prescripțiiune în favoarea limbilor antice » (105). « Ei bine, tocmai limbile antice... oferă materialul cel mai sărăcăios » (107).

Pe vremea lui B. P. Hasdeu, se discuta foarte mult raportul ce există între o limbă veche și una nouă, care se naște din cea dintâi. Expresiunile metaforice « mamă » pentru limba veche și « fiică » pentru cea nouă ofereau pe atunci același teren de discuții interesante care dăinuiesc încă până astăzi. Astfel, lingvistul german de atunci, Fuchs, spunea cu drept cuvânt că « o limbă nouă nu se poate numi fiică a unei limbi vechi, precum nici vice-versa o limbă veche nu este mamă a unei limbi nouă, ci între ambele, limba cea veche și limba cea nouă, există relațiunea a două puncte foarte depărtate din continuitatea cea neîntreruptă anatomică (evolutivă) a unei și aceleiași limbi » (58). Cu aceleași argumente ideea a fost susținută și de către celebrul romanist Schuchardt. Totuși denumirea metaforică nu numai că persistă în lucrările de specialitate, dar este recomandată nu mai puțin decât de celebrul lingvist de curând dispărut, Antoine Meillet, care, în capitolul « Les parentés des langues », scrie: « une langue « fille » est une transformation d'une langue « mère », et non un rejeton. L'expression est trop établie pour qu'on y renonce; il suffit de la définir pour n'en être pas dupe »³⁰⁵⁾. B. P. Hasdeu care scria cu jumătate de veac înainte de marele lingvist francez, a fost de aceeași părere. Intr'un capitol special asupra acestei chestiuni, dânsul a apărat același punct de vedere, încheind că denumirea de mamă și fiică « este o metaforă permisă, ba chiar necesară prin claritatea imaginii » (73).

In legătură cu aceasta sunt interesante ideile lui B. P. Hasdeu despre dialect față de limbă. Relevă lucrul acesta

aici cu atât mai mult, cu cât, pe la sfârșitul secolului trecut se ivise o discuție aprinsă între învățați cu privire la existența sau neexistența graiurilor locale bine definite. Intreaga problemă se înfățișa mult mai complicată decât părea la prima vedere, întru cât sevedea în strânsă legătură cu evoluția treptată sau întreruptă a limbilor indoeuropene, pe baza celor două teorii emise de Schleicher și Schmidt.

Unii dintre lingviști susțineau că dialectul se naște în strânsă legătură cu limba din care face parte, fără o înrâurire de afară. Aceștia apărau legătura genuină a dialectului « *lingua innata* », susținând punctul monogenetic, reprezentat prin « teoria undelor » (Wellentheorie) a lui Johannes Schmidt (Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen, Weimar 1872). Alții, din contră, vedea în dialect o slabă legătură cu centrul, atribuind, în schimb, toate divergențele idiomatice unor factori străini, în speță, elementului autohton. Aceștia susțineau punctul poligenetic, reprezentat prin « teoria arborelui genealogic » (Stammbaumtheorie) a lui August Schleicher (Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, 1861). Cei mai mulți dintre lingviști erau pentru ultimul punct. Printre aceștia figurau, în Germania, Fr. Diez cu Gustav Lücking, care publicase o lucrare asupra dialectelor franceze (Die ältesten franz. Mundarten, Berlin 1877); în Italia, B. Biondelli, dar, mai cu seamă, Isaia Graziado Ascoli, autorul famoaselor « Saggi Ladini ». Părerea opusă era reprezentată în Franța prin mai mulți filologi, între care locul de frunte îl ocupau Gaston Paris și Paul Meyer cu elevii lor Dévaux și, mai târziu, J. Gilliéron. Aceștia negau pur și simplu existența dialectelor³⁰⁶.

Din ciocnirea acestor două concepții, răsări ideea fericită a cercetărilor pe teren.

Acetea s-au și început din inițiativa lui Gaston Paris, dând naștere la *Atlasul Linvgistic la Franței*, elaborat anii de arândul de J. Gilliéron. În urma acestor cercetări, s'a putut stabili că limite dialectale precise și uniforme nu există, în schimb, există centre sau celule de iradiere de unde pleacă divergențele dialectale.

Dacă ne întoarcem acum să cercetăm care erau ideile lui B. P. Hasdeu într-o problemă care aproape cu un sfert de veac înainte de publicarea *Atlasului Lingvistic al Franței*, a pasionat atât de mult pe învățații străini, vom vedea că ele nu se deosebeau cu nimic de cele expuse mai sus. Le reproduc textual în următoarele cuvinte: « Orice mapă geografică dialectală implică rezerva fluctuațiunilor terminale; centrul fiecărui dialect e pronunțat, hotarele sunt echivoce » (59). Această definiție dată în 1881, o adevărată divinație, rezultat al unei intuiții geniale, ar putea figura și astăzi în orice tratat de lingvistică generală.

Nu mai puțin interesante sunt ideile lui B. P. Hasdeu despre amestecul limbilor.

Pe vremea lui se ivise o discuție foarte animată cu privire la această problemă. Unii lingviști în frunte cu vestitul profesor dela Oxford, Max Müller, contestau acest amestec, mai ales în sistemul gramatical; alții îl admiteau. B. P. Hasdeu era pentru amestec făcând, însă, sub raport genealogic între amestecul primar, adecă acela pe care o limbă îl arată în epoca ei de zămisire, și între amestecul secundar care vine după formarea ei definitivă, o deosebire în sensul că « Numai amestecul primar, adică în linie verticală, nu și amestecul secundar, în linie orizontală, este de însemnatate genealogică ». Si, mai departe, adaugă: « Amestecul secundar poate și el să se înrădăcineze într-o limbă; generalmente este însă ca o modă, pe care un popor

o îmbrătișază și o părăsește cu deopotrivă ușurință; cel mult el ne apare ca o boală externă, ca un fel de abces, pe care, dacă ne supără, îl putem stârpi, fără ca desființarea lui să tragă după sine vreo consecință gravă sau durabilă. Amestecul primar, din contră, face parte din însăși natura limbii în care se ramifică astfel în toate direcțiunile, încât, în cele mai multe cazuri, nu-i chip de a-l înlătura, fără a distrugе, prin această violență, întreaga economie a organismului » (73). De aici apoi, B. P. Hasdeu demonstrează în mai multe pagini, care pot fi citite și astăzi cu cel mai mare interes, procesul amestecului de limbi în perioada primară sub raportul factorului *social*, despre care, în ultimele două decenii, s'a făcut atâtă caz în lingvistică. B. P. Hasdeu citează în privința aceasta limba amestecată la Caraibii din insulele Antile, în care bărbații vorbesc într'un fel și femeile în alt fel, insistând asupra faptului, recunoscut și astăzi, că forma intermediaрă a două graiuri contopite o formează *bilingualismul*. « Dacă este adevărat, spune B. P. Hasdeu, cum că două graiuri se contopesc într'unul singur decât în urma unei prelungite bilinguități, a două neamuri întrunite, atunci numai prin amestec primar... o semnificațiune... poate să treacă dintr'o limbă într'alta » (79).

Este într'adevăr uimitor să vedem astăzi cât de adânc pătrunsește B. P. Hasdeu în unele probleme, care sunt de actualitate în lingvistica modernă. Amintesc, în privința aceasta, marea însemnatate ce se acordă în zilele noastre, din partea școalei franceze, în frunte cu Durkheim și Levi Brühl, de o parte, și lingviștii Ferdinand de Saussure și Antoine Meillet, de alta, mediului social pentru lămurirea transformărilor din limbă. Ei bine, B. P. Hasdeu, chiar dela începutul expunerilor sale teoretice despre limbă, subliniază în modul următor însemnatatea acestui factor:

« Nemic mai social ca limba, nodul cel mai puternic, dacă nu temelia societății » (VII).

Sub acest raport, sunt foarte interesante expunerile lui despre « Limba în circulațiune » sau « Circulația cuvintelor ». Chestiunea fusese tratată înainte de unii lingviști care se ocupau cu studiul limbilor amestecate. Cu toate acestea, niciunul nu reușise, până la dânsul, să dea problemei o deslegare definitivă, pentru motivul că mai toți plecau dela materialul mort înregistrat în lexicoane. B. P. Hasdeu a fost cel dintâi care a privit problema sub unghiul graiului popular; acest punct a format ideea centrală a întregii sale argumentații. Cu ajutorul materialului scos din graiul popular și în legătură cu principiul mișcării productive a valorilor în economia politică, B. P. Hasdeu a stâruit asupra a două adevăruri din economia limbii, care trebuie neapărat relevate: întâi, că valoarea unui cuvânt, fie indigen sau străin, se judecă numai după puterea lui de circulație în limbă; al doilea, că și propagarea modificărilor din limbă nu se produce prin cuvinte sau forme rare, ci, din contră, prin acelea care au o cât mai deasă întrebunțare.

Aici B. P. Hasdeu a atins o chestiune foarte importantă din evoluția limbii, stăruind asupra agentului psihologic hotărîtor pentru nivelarea formelor de limbă, *analogia*. Socotesc inutil să adaug că această teorie, cu o dublă însemnatate pentru cercetările lingvistice, teorie care, pe vremuri, a stârnit atâtă vâlvă, prin felul ingenios cum B. P. Hasdeu știa să desărmeze pe aceia care, intenționat sau din neștiință, exagerau însemnatatea elementului străin în limba noastră, astăzi se confirmă din plin prin rezultatele obținute de geografia lingvistică. Intr'adevăr, cine știe să citească în hărțile graiului nostru, elaborate cu atâtă trudă de Muzeul Limbii

Române din Cluj, va afla că multe dintre cuvintele cele mai vechi, acelea care arată cel mai autentic caracter popular, se dovedesc dintre cele mai rezistente și pline de vitalitate.

Vorbind de contribuția lui B. P. Hasdeu, în lingvistică, n' am atins decât o parte din părerile învățatului dispărut. Ele nu vor putea fi date în întregime decât într'un studiu amănunțit consacrat în acest scop. Aici m' am mulțumit să relez pe cele mai importante.

B. Petriceicu-Hasdeu indoeuropenistul. Cu toate că, la început, B. P. Hasdeu condamna, după cum am văzut, tendința prea exagerată a unor lingviști de a se ocupa cu studiul limbilor clasice sub raportul *indoeuropean*, totuși impresia primelor descoperiri realizate cu ajutorul gramaticii comparate era atât vie, iar rezultatele atât de surprinzătoare, încât rar exista filolog în vremea aceea și chiar în vremea tinereței noastre care să se apuce de studiul limbilor moderne, fără să fi cunoscut întâi, structura limbilor indoeuropene. Mai mult decât atâta, impresiona foarte mult posibilitatea de a reduce prin substituire toate aceste limbi la una singură. Era destul ca cineva să cunoască transformările lor istorice, pentru ca din toate să ajungă la aceeași limbă ideală, bogată în forme gramaticale, pe care a vorbit-o poporul indoeuropean primitiv, închipuit de filologi. Această restituire ajunsese, pe atunci, foarte curentă printre indoeuropeniști. Celebrul lingvist Schleicher, care încercase să imprime studiului limbii un caracter naturalist, a reușit să compună o fabulă în această limbă. B. P. Hasdeu, în curent cu toate, citise această fabulă, despre care ne vorbește în una din scrierile sale. Mirajul acestei limbi perfecte atragea în vremea

aceea în sferele transcendentale ale disciplinei noastre pe toți filologii, cu atât mai mult pe P. B. Hasdeu, care avea și supleță spiritului și bogăția fanteziei pentru astfel de combinațiiuni.

Dar, afară de aceasta, mai era ceva care-l îndemna pe savantul nostru să se familiarizeze cu mecanismul și structura acestor limbi. Era dorința de a cunoaște cât mai bine soarta elementului preroman moștenit dela strămoșii noștri Traco-Iliri, pe care dânsul, cu ajutorul limbii albaneze, voia să-l explice dela Daci. Această dorință izvora atât din tendința de a reduce rolul elementului străin în limbă la justa lui valoare, cât din spiritul de reacțiune în contra exagerării școalei latiniste, reprezentată prin Timotei Cipariu, care voia să explice totul prin Roma. Intr'un fel sau altul, fapt este că pe atunci B. P. Hasdeu era singurul dintre învățații români care văzuse mai clar în autoctonismul limbii noastre, chiar atunci, când, pentru dovedirea lui, a comis o mulțime de erori. Tot el a fost cel dintâi care, pe temeiul cercetărilor preconizate de savanții străini: Kopitar, Miklosich și Schuchardt, a dat cea mai mare însemnatate studiului limbii albaneze și, prin ea, cercetărilor în domeniul limbilor balcanice. Sub acest raport, trebuie să mărturisim că, după moartea lui B. P. Hasdeu, aceste studii n'au mai fost continue în Țară. Ele au trecut la Lipsca și Copenhaga și, abia numai după mariile război, au reapărut la Universitatea din Cluj.

Fără încercarea de a explica elementul preroman din limba noastră, pe baza studiului limbilor indoeuropene și a gramicetei comparate, era foarte grea. Insă B. P. Hasdeu, pe lângă încrederea ce avea în puterile lui intelectuale, mai era înarmat și cu foarte mult curaj: « Aruncându-mă — spunea dânsul — pe o cale atât de nestrăbătată, a trebuit

să mă înarmez cu acea deciziune de a nu mă teme chiar de rătăcire, pe care Grimm o numește curajul erorii ».

Cu acest curaj, B. P. Hasdeu a încercat să dovedească în *Istoria Critică a Românilor* (1873), unde, pentru întâia dată și numai în treacăt, a supus unui examen cuvintele albaneze din limba română (308), că Albanezii sunt urmașii Ilirilor, după cum noi Români suntem urmașii Tracilor. Ilirii și Tracii vorbeau o limbă care se asemăna foarte mult. Din această asemănare B. P. Hasdeu trăgea concluzia că cuvintele comune din limba noastră și limba albaneză nu sunt împrumuturi dela Albanezi, ci o moștenire dela Traco-Iliri. Această teorie, emisă în 1873, pe baza raporturilor albano-române, a fost interpretată în fel și chip în cursul celor 70 de ani, câți au trecut până în prezent. Fapt este că astăzi, ținând seama de celelalte legături pe care limba română le are cu limba albaneză, precum și de anumite realități din viața popoarelor balcanice, s'a ajuns la convințarea că problema nu poate fi rezolvată decât numai în sensul autoctonismului, o părere care sub o altă formă fusese exprimată și înaintea lui B. P. Hasdeu.

Mai târziu, B. P. Hasdeu, într-o comunicare făcută la Academie, cu titlul «Cine sunt Albanezii?», a încercat să arate că strămoșii Albanezilor s'ar trage din niște tulipini dace, anume: Bessi, Carpi, Costoboci, trecute peste Dunăre în Balcani. Și această teorie, oricât de bizară ar părea, fusese susținută de Tomaschek înaintea lui Hasdeu.

In studiul său «Strat și substrat», B. P. Hasdeu a mers în această direcție ceva mai departe, ocupându-se cu strămoșii Tracilor, pe care el îi credea că ar fi Pelasgii, spre a dovedi că noi Români suntem Pelasgi tracizați și apoi romanizați. Chestiunea poporului primitiv care se găsea în peninsula înainte de venirea Indoeuropenilor a fost discu-

tată mai de mult și continuă să preocupe și astăzi pe unii învățați. Fapte este că o serie de cuvinte și nume locale din limba veche grecească nu se pot explica astăzi din fondul indo-european. Ele reprezintă resturi din limba și civilizația unui popor străvechi, pe care Grecii l-au găsit la coborârea lor în peninsulă. Dacă acest popor au fost Pelasgii (despre care vezi p. 111), după cum ne relatează Herodot (II, cap. 52) când spune că Grecii ar fi moștenit numirile zeilor dela Egipteni prin mijlocul Pelasgiilor, sau altul, nu știm. Un lucru este probabil, anume, după cum în vechea grecească se găsesc multe cuvinte străine de fondul indo-european, tot așa în limba română există o serie de cuvinte străine de fondul constitutiv latin, care nu arată apropiere nici cu formele albaneze și nici cu limba celorlalte neamuri. Unele din acestea, la rigoare, ar putea reprezenta cuvinte moștenite de Traco-Iliri dela populațiunile pe care și ei le-au găsit la așezarea lor în peninsulă. Prin urmare, părerea lui Hasdeu, că în Balcani, au existat populațiuni înaintea Tracilor, rămâne în picioare. Nu se știe dacă ele au fost reprezentate prin Pelasgi sau alte popoare.

Tuturor acestor probleme, B. P. Hasdeu, a încercat să le dea o deslegare pe baza vastelor sale cunoștințe în domeniul limbilor indoeuropene și a gramaticii comparate. Ele se văd astăzi, mai întâi, în lecțiunile de gramatică comparată ținute la Universitatea din București și publicate în rezumat în *Columna lui Traian* precum și într'un volum intitulat « Principie de filologia comparativă ario-europea » (1875), al doilea, în seria de etimologii de origine dacă, scrise în mai multe publicații, dar mai ales în *Columna lui Traian*.

Citind cineva cu atențiuie aceste lecțiuni, rămâne uimit de pasiunea pe care B. P. Hasdeu o punea în cercetările de amănunt, dar mai ales de ușurința cu care putea face atâtea

apropieri ingenioase între forme de limbă dintre cele mai obscure, spre a ajunge la prototipul indoeuropean, de care avea nevoie pentru explicarea cuvântului cel preocupa. Aceeași impresie se desprinde și în ce privește siguranța metodei. Ea a fost formulată abia un an, doi, după începerea cursurilor, într-o polemică dusă în «Convorbiri Literare» în contra lui Cihac. După această metodă, B. P. Hasdeu declară că, la tratarea etimologiei unui cuvânt, din capul locului și-a impus să țină seamă de următoarele șase condițiuni: 1) Să dea bibliografia cuvântului cu tot ceea ce s'a scris până la dânsul. 2) Să dea literatura cuvântului cu arătarea tuturor formelor din limbă. 3) Cronologia cuvântului, angajându-se a nu recurge la sanscrită decât numai după ce a studiat formele cele mai apropiate. 4) Să țină seamă de fonetica cuvântului cu respectarea strictă a legilor de corespondență a sunetelor ș.a.m.d.

Pe baza acestei metode, dânsul a încercat chiar din prima lectie să lămurească originea cuvântului *d o i n ă*. Într-adevăr, cineva trebuie să fie înarmat cu o bună doză de răbdare, spre a putea citi înceț și cu atențione expunerea erudită a formelor indoeuropene, începând cu sanscrita și sfârșind cu limba lituană, în care el, cel dintâi, a citat cuvântul *d a i n a*. Firește, în cursul demonstrațiunii, B. P. Hasdeu comite unele erori, mai ales asupra punctului cel mai important din metodă, anume respectarea strictă a legilor de transformare fonetică. Dar din întreaga sa expunere rămân două lucruri câștigate pentru filologia română: descoperirea formei *d a i n a* din dialectul bănățean, nerelevată până la dânsul, și identificarea ei cu forma lituană *d a i n a*, o apropiere făcută pentru întâia dată numai de B. P. Hasdeu. Astăzi nu s'a putut stabili în mod definitiv raportul monogenetic sau poligenetic dintre formele

româno-lituane; cu toate acestea, un singur lucru rămâne sigur, anume că până în prezent — sunt 68 de ani de atunci— B. P. Hasdeu scria despre doină în 1875 — o etimologie mai bună nu s'a dat, iar dicționarele noastre etimologice, cum este acela al lui Tiktin, înregistrând existența formei lituane, nu amintește nimic despre descoperitorul ei.

Și mai interesantă este expunerea lui B. P. Hasdeu cu privire la cuvântul *g h i u j*, care se aude mai mult în Moldova și se întâlnește în versurile populare: «Fugi la naiba ghiuj bătrân». Cuvântul există și la Albanezi sub forma *g j u s h*, «bătrân», «moș». Existența acestui cuvânt în limba albaneză și română îi dău prilej lui B. P. Hasdeu să facă un excurs în domeniul indo-european, stabilind corespondențe de sunete pentru toate limbile. Aici țin să relez faptul că B. P. Hasdeu este primul care pomenește de forma *g l j u s h* relevată de Camarda, formă admisă și astăzi la baza celor două cuvinte, mai ales, pentru explicarea sunetului inițial ca în *ghem* din *gl'em*, *ghindă* din *gl'indă*, etc. În ce privește etimologia ei traco-ilirică, cercerile de astăzi n'au reușit să dea cuvântului o deslegare mai bună. Știm atâtă, cât știa și B. P. Hasdeu, anume că acest cuvânt ține de epoca preromană și, ca atare, n'ar putea fi explicat decât numai în legătură cu fondul traco-iliric.

Dar B. P. Hasdeu, în studiul său «Zâna Filma, Goții și Gepizii în Dacia» (1877), a încercat să răstoarne teoria lui Rösler, căutând să dovedească prezența elementului german vechi în limba română. Cu toată ingeniozitatea unui spirit care știa să descopere formele cele mai îndepărtate din domeniul limbilor indo-europene, dânsul n'a reușit să dea problemei o deslegare definitivă. Trebuie să mărturisim însă că și astăzi, după o jumătate de veac, problema, în urma unor încercări repetate, n'a putut fi rezolvată. Iar

unii învățați, prin felul cu totul arbitrar cum au încercat să o trateze, introducând fără alegere toate cuvintele din limba română presupuse ca având o origine veche germană, a slăbit și mai mult credința în existența acestui element în limba noastră.

In vremea când B. P. Hasdeu făcea indoeuropeanistică în legătură cu problemele care interesau epoca cea mai obscură din istoria noastră, greutățile erau mai mari decât cele de astăzi. Dânsul a fost primul care a încercat să desțelinească un ogor necultivat până atunci. Este drept că atât vestitul slavist Fr. Miklosich cât și ilustrul romanist H. Schuchardt se ocupaseră înaintea lui cu înfățișarea balcanică a limbilor sud-est europene, însă numai în teorie. B. P. Hasdeu a fost cel dintâi care și-a îndreptat cercetările în direcția speculațiunilor etimologice, tratând despre toate cuvintele românești care se găsesc și în limba albaneză. In această direcție, dânsul a supus unui studiu amănunțit și postpunerea articolului la Români, Albanezi și Bulgari, publicat mai întâi în revista italiană « Archivio Glottologico Italiano », după aceea în Cuvinte din Bătrâni. In acest studiu B. P. Hasdeu a relevat mai întâi că dubla articulare a adjecțivului în românește: *omul cel bunul* ca în limba albaneză, nu este uzuală numai la Macedoromâni dar și la Dacoromâni, întru cât ea se întâlnește în literatura veche; al doilea, că postpunerea articolului există și în limba scandinavă, stăruind în două pagini asupra întregului mecanism de întrebuităre în această limbă. De sigur, B. P. Hasdeu aflase dela Kopitar despre asemănarea ce se arată între limba noastră și limba suedează. Insă, la noi, această apropiere a fost relevată pentru întâia dată nu în treacăt, ci în urma unui studiu amănunțit, de B. P. Hasdeu. Cu toate acestea, în studiile recente scrise de

filologi asupra acestei probleme în relație cu limba suedează, s'a relevat faptul ca ceva nou, fără să se amintească numele lui.

O altă greutate care se ivea în drumul cercetărilor lui B. P. Hasdeu era și faptul că, atunci când el încerca să introducă pe studenți în secretele unei discipline pentru care noi astăzi, după atâtia ani, nu avem un specialist, studiul însuși al filologiei române, se afla în faza începuturilor. Abia scăpat de ultimele manifestări ale școalei latiniste, cercetările de limbă, în legătură cu originea noastră, au format multă vreme obiectul unor preocupări care răspundeau mai mult unor cerințe de ordin sentimental decât adevărului științific. B. P. Hasdeu însuși nu s'a putut sustrage dela această cerință. Faptul acesta îl mărturisește în prefața tratatului său de « Principii de Linguistică », când, vorbind despre limbă ca factor social, adăugă: « In chestiuni de natură socială, soluțiunea atinge întotdeauna până la un punct deprinderile noastre, interesele, amorul propriu sau vanitatea, dorințele și tendințele, fel de fel de coarde individuale sau colective, care sbârnaie mai lesne prin emoțiune decât prin rațiune. De aici dificultatea nu numai de a constata adevărul, dar mai mult încă de a face pe ceilalți să-l înțeleagă și să-l primească... Zicând aceasta, iacă că eu însuși, ca Român simțesc o caldă emoțiune. A o birui pe deplin, a spune rațiunii celei reci, fără a scoate măcar un suspin de protestare, e nevoie » (VII).

Cu toate aceste greutăți, B. P. Hasdeu n'a pregetat să se preocupe de toate problemele care interesau studiul limbii române, aducând întotdeauna, dacă nu o deslegare definitivă, cel puțin o informație mai mult la ceea ce se știa până la dânsul. Din acest punct de vedere, este destul ca cineva să răsfoiască lucrările și revistele în care a scris, spre a se

convinge că, în materie de limbă, el n'a lăsat niciun aspect al graiului nostru necercetat.

Firește, încercând să rezolve probleme multe, B. P. Hasdeu a greșit mult. Dar și în privința aceasta trebuie să recunoaștem că, deși în materie de etimologie noi lucrăm astăzi pe baza unui material mai bogat, deși știm cu toții că recunoașterea integrală a influențelor străine nu constituie o crimă, totuși, în cele mai multe cazuri, greșim. Ca probă avem multimea etimologiilor vechi grecești sau germane care s'au dat în anii din urmă, din care însă nu s'a ales nimic sau foarte puțin.

B. Patriceiu-Hasdeu filologul. Dar B. P. Hasdeu, în afară de indoeuropeanist, a fost și un mare filolog. Activitatea sa în acest domeniu a lăsat în literatura noastră științifică urme adânci și trainice.

Spre a ne putea da seama de valoarea științifică a lucrărilor sale în domeniul filologiei, trebuie să ne amintim faptul că, pe vremea lui, studiul limbii noastre se afla abia la început. Afară de expunerea sumară dată în gramma-tica limbilor române a lui Diez, veneau lucrările lui Fr. Miklosich, care lărgneau întru câtva cercul acestor studii, prin introducerea dialectelor transdanubiene. O lucrare filologică cu lămuriri amănunțite despre forma limbii nu aveam. În schimb, existau studiile lui Timoteiu Cipariu. Cipariu, în afară de faptul că ținea de școala latinistă și nu vroia să audă nimic de progresele pe care știința limbii le realizase în Germania, tipărea și niște texte foarte utile pentru începuturile literaturii religioase la noi, însă cu valoare redusă pentru cercetările filologice.

Astăzi se știe prea bine că traducerea acestor texte a fost foarte mult influențată de original. Unele din ele pre-

zintă pasaje care, în cele mai multe cazuri, nu se înțeleg nici în românește, nici în slavonește. Această stângăcie în traducerea lor provine de sigur din faptul că, după cum călugării slavi, șitorii de multă carte slavonească, nu stăpâneau de ajuns limba română spre a fi putut reda toate nuanțele limbii din care traduceau, tot aşa clericii români, la rândul lor, nu cunoșteau suficient limba slavă.

La aceasta se mai adăoga și sclavia tradiției religioase. Traducătorul nu trebuia să se îndepărteze prea mult de original, chiar atunci când nu înțelegea bine textul din care traducea. De aceea cei mai mulți se mulțumeau să traducă numai cuvinte, fără a-și bate capul să scoată și un înțeles din legătura lor. Cât de departe au mers traducătorii pe acest drum, rezultă din observațiile judicioase pe care le face B. P. Hasdeu în prefața volumului I din *Cuvinte din Bătrâni*. Din toată această combinație, în cele mai multe cazuri, a ieșit o limbă nouă care este românească după formă, însă slavonă în spirit. Nu vorbesc de atâtea greșeli de traducere și mai ales de multe întorsături fie de frază, fie de forme verbale după modelul slav, pe care cărturarii de mai târziu au continuat să le introducă mai departe în graiul scris, socotindu-le ca particularități arhaice ale limbii române.

Accentuând asupra acestui neajuns ce prezintă textele religioase pentru studiul istoric al limbii noastre, firește, nu vreau să mișcorez întru nimic valoarea lucrărilor lui Cipariu, în deobște recunoscută. Trebuie să mărturisim însă că, întru cât ele sunt simple traduceri făcute în condițiunile arătate, limba lor nu are pentru acest soi de cercetări interesul pe care îl prezintă textele populare.

De altfel, acest desavantaj pentru cunoașterea istorică a unei limbi nu se arată numai la noi, dar chiar și la Slavi.

Și ei, ca și noi, au tradus, imitat sau compilat aceste texte după alte modele. În urma unor studii făcute în această direcție, s'a putut constata că și la ei într'un fel a evoluat limba stânjenită de modelul din care s'a tradus, într'altfel în graiul liber transmis din gura poporului. Sub acest raport, deosebirea dintre noi și ei constă în aceea că, în vreme ce bunăoară Bulgarii, din toată literatura lor religioasă tradusă, au moștenit ca ceva autentic bulgăresc numai alfabetul chirilic, care este o creație a lor, noi n'am moștenit nici atâtă. Înlocuirea limbii române în biserică prin limba slavă, a adus după sine și pierderea alfabetului latin, care trebuie să fi existat până atunci, aşa cum se dovedește din păstrarea în limbă a cuvintelor latinești scribo și scribulo, care au dat formele actuale: *scriu* și *scriiru*. Primul se păstrează la Dacoromâni și la Aromâni din Macedonia și Epir; ultimul numai la Români din Albania.

Iată de ce se acordă textelor românești vechi scrise de popor o importanță atât de mare pentru studiul istoric al limbii noastre. Aceste texte au fost strânse și publicate întâia dată de B. P. Hasdeu, în cele două volume din « *Cuvinte din Bătrâni* ». Valoarea lor este deosebit de mare sub toate raporturile. Editarea lor este făcută cu atâtă grije și minuțiozitate, încât, de cele mai multe ori, din cauza unui prea mare exces de zel în această direcție, B. P. Hasdeu a exagerat, ceea ce de sigur constituie o eroare. N. Iorga, în studiul său « *Note critice asupra culegerilor de documente interne românești (1913)* » și, după d-sa, D. Russo, în « *Critica textelor și tehnica edițiilor* », au arătat părțile slabe ale lui B. P. Hasdeu. Cu toate acestea s'a recunoscut că « Acela însă care în România a editat texte cu pricere necunoscută până la el și cu o îngrijire împinsă la extrem, este B. P. Hasdeu ; o ediție critică n'a făcut, dar documentele

și textele cum au fost editate în Arhiva Istorică și mai cu seamă în Cuvinte din Bătrâni, au croit o nouă cale și servesc până astăzi de model »³⁰⁷).

Dacă în materie de editare B. P. Hasdeu a fost atât de scrupulos încât și-a atras învinuirea de exagerare, în schimb, în interpretarea filologică, el a fost cel dintâi care a introdus la noi analiza minuțioasă a faptelor de limbă. Firește, și în privința aceasta el a mers câte odată prea departe. Astfel, studiind limba unor hrisoave și zapise din secolul al XVI-lea, n'a ținut seamă de incultura scriitorilor, care nu erau în stare să redea în scris exact limba vorbită în vremea lor. Însă peste tot, B. P. Hasdeu ne-a dat o lucrare, care, nu numai că a servit ca model pentru publicațiile științifice de mai târziu, dar, ceea ce constituie un titlu de glorie, s'a bucurat de cele mai elogioase aprecieri din partea ilustrului romanist și lingvist Hugo Schuchardt.

Intr'adevăr, B. P. Hasdeu, studiind aceste texte, a fost cel dintâi dintre Români care, pentru lămurirea unor forme de limbă, s'a servit de dialectele transdanubiene. Era orientat în deajuns mai ales în dialectul aromân, pe care îl cunoștea și Cipariu după textele din secolul al XVIII-lea, însă s'a folosit prea puțin de el. Ca eminent slavist, a arătat elementele slave din documentele române, și, pentru întâia dată, a relevat elementele române din documentele slave. Dânsul a dat etimologii la mai multe cuvinte, care au rămas până astăzi dintre cele mai reușite deslegări lexicografice. Citez, printre acestea, termenul religios *bobotează*, pentru explicarea căruia scrisese Franz Miklosich, care îl deriva din bog-botează, o formă hibridă imposibilă ca formațiune; Cihac îl deriva din grecește, admitând o reduplicare a silabei inițiale; B. P. Hasdeu i-a dat deslegarea definitivă, derivându-l din *apă-botează*, care, prin afereza lui *a*, a ajuns *păbotează* din

care a rezultat *bobotează*. Această etimologie se confirmă prin existența formei *Apfabotează* pentru *Bobotează*, întrebuiuștată în Banat, pe care Hasdeu nu o cunoștea și, mai ales, prin cuvintele bulg. *vodokărštie*, *vodici* « Bobotează », maghiar *vizkeresz* « Bobotează », compus din *viz* « apă » și *keresz* « cruce »³⁰⁸).

Vorbind despre contribuțiile lui lexicografice, B. P. Hasdeu, ca bun cunoșcător al limbilor slave, a stabilit un mare adevăr, care trebuie să fie urmărit de slaviștii noștri, anume că cele mai multe cuvinte slave, chiar dintre cele mai curențe în limbă, nu ne vin din graiul viu sau prin bilingvism, ci prin mijlocirea bisericiei. Pe temeiul acestui adevăr, B. P. Hasdeu a încercat să demonstreze, mai întâi în « Istoria Critică a Românilor » (276), după aceea în darea de seamă pe care a făcut-o despre « Dialectul slavo-turanic din Italia », publicată de renumitul lingvist polonez de origine franceză, Baudouin de Courteney (1876, p. 17), cât de greșite sunt părerile acelor învățați străini care, izbiți de mulțimea elementelor slave din limba noastră, îi contestă originea ei latină.

Sub acest raport, trebuie să recunoaștem că B. P. Hasdeu avea idei originale și foarte înaintate. Acestor idei le-a dat o desvoltare mai largă în 1881 mai întâi în studiul său « Limba în circulațiune » (91), despre care am vorbit, după aceea în 1886, în comunicarea făcută la al VI-lea Congres al orientaliștilor din Viena, având ca adversar pe vestitul învățat maghiar Hunfalvy, care contesta autoctonia Românilor în Dacia. La acest congres, la care, după spusele lui B. P. Hasdeu, se anunțase și învățatul grec S. Papagiorgi cu comunicarea « Ueber die Kutzovalachen », probabil spre a le contesta acestora originea lor română, însă din motive necunoscute a lipsit dela congres, învățatul român a expus

vederile sale despre felul cum trebuie tratat elementul străin într'o limbă, vederi care se aplică și astăzi. Citez pasajul din comunicarea sa relativ la această chestiune: « Dans toute langue l'étymologie d'un mot emprunté à l'étranger est instructive surtout au point de vue de l'histoire politique ou culturelle, de la psychologie du peuple auquel le mot est prêté. Il en résulte le devoir impérieux de fixer d'une manière positive, d'un côté la chronologie et la géographie d'un tel mot — c'est-à-dire l'époque et le lieu de son introduction — d'autre part, le degré de circulation, pour savoir s'il est devenu d'un emploi général ou seulement provincial, sporadique ou strictement littéraire, et enfin si les modifications de sens, les différentes nouvelles applications sémasiologiques qu'il a subies dans sa nouvelle patrie. Quand on nous donne, par exemple, un mot slave en roumain, la science n'y gagne absolument rien si l'on n'indique pas la provenance ancienne ou moderne de ce mot, en constatant qu'il est paléo-slave, bulgare, serbe, polonais ou russe, qu'il a subi tel ou tel changement de signification, qu'il a remplacé tel ou tel mot indigène ou a comblé tel ou tel vide ».

« Tout cela, chronologie ou géographie des mots, l'indication de leurs vicissitudes sémasiologiques et leur circulation relative, manque presque entièrement dans tous les traités sur les *Eléments turcs en roumain* ».

Partea din urmă se referă în special la lucrările învățașilor Cihac și Rösler, care, tratând elementele străine în limba română, n'au ținut seamă de toate aceste condițiuni. În această comunicare vedem mai ales cât de bine era orientat B. P. Hasdeu în chestiunile de geografie lingvistică, asupra căroră învățații francezi au stăruit mai mult abia după publicarea marelui Atlas Lingvistic al Franței de către J. Gilliéron.

Dar B. P. Hasdeu, în afară de mulțimea lucrărilor de filologie, din care am pomenit numai o parte, ne-a mai lăsat și marea opera «Etimologicum Magnum Romaniae». Era prima dorință a Academiei Române, dela constituirea ei, de a pune ordine în bogăția tezaurului nostru lexical, prin înregistrarea lui, după toate cerințele lexicografiei moderne, într'un mare dicționar universal. Astăzi se știe cât de mult a muncit B. P. Hasdeu în această direcție și ce a ieșit din această grandioasă operă. Neputința de a o duce până la sfârșit se datorește aceluiasi motiv care caracterizează întreaga lui activitate istorico-filologică, anume: tendința de a începe lucrări pe planuri infinite. Sub acest raport, *Etimologicum Magnum Romaniae* se prezintă ca un pendant la *Istoria Critică a Românilor*. Și una și alta se infățișază ca lucrări de vastă erudiție, în care forma clară și atrăgătoare se întâlnește cu o rară bogăție de informație, însă bune de răsfoit în orele libere, și foarte puțin practice pentru consultări științifice. Astăzi operele lexicografice se fac pe temeiul altor principii, care nu erau cunoscute pe vremea lui B. P. Hasdeu.

Ajungând la sfârșitul expunerii mele, mă simt dator să mărturisesc că, dacă am insistat ceva mai mult asupra contribuției pozitive din opera lui B. P. Hasdeu, n'am făcut-o cu intenția de a ascunde toate erorile lui. B. P. Hasdeu a scris mult, însă a și greșit mult, mai ales, într'un domeniu din speculațiunile indoeuropene, cum este acela al etimologiei, în care astăzi se greșește tot atât de mult. Ca probă, reproduc aci cuvintele celui mai ilustru lingvist din vremea noastră, rostită cu prilejul unor prelegeri ținute la Oslo: «Nouăle etimologii — spunea regretatul Antoine Meillet în 1925 — răsar pretutindeni și cea mai mare parte din ele

se înfățișază în aşa fel, încât abia dacă poți întrezări un început de demonstrație »³⁰⁹).

In această direcție, puterea de creație a lui B. P. Hasdeu era pentru vremea lui *ceva*, care ieșa cu totul din comun, mai ales, că ea purta pecetea unei originalități, în care nota lui personală țâșnea din fiecare rând. Faptul acesta trebuie relevat cu atât mai mult, cu cât B. P. Hasdeu activa într'o vreme când proprietatea ideilor era relativă, iar compilația, de cele mai multe ori, înlocuia originalitatea. Pe temeiul acestei originalități, B. P. Hasdeu a știut să dea un nou impuls cercetărilor lingvistice, pasionând cu teoriile sale chiar și pe aceia care erau străini de acest gen de speculații științifice.

Sub acest raport, dacă am vrea să ținem seamă numai de aceea ce a rămas îndoiefulnic și eronat din întreaga lui activitate, atunci, de sigur, că o bună parte din opera lui ar părea ca ceva perimat. Dar în cultura umană, pe lângă rezultatele care se încorporează în patrimoniul obștesc, mai sunt forțele creative, întrupate în deosebiți cercetători, care devin astfel tipuri umane reprezentative, într'o direcție sau alta. Unul din aceste tipuri a fost și B. P. Hasdeu. Nu odată s'a întâmplat, în evoluția culturilor, ca tipuri reprezentative pentru un anumit fel de activitate, după ce au avut o perioadă de eclipsă, deodată să redevină actuale, pentru că ele reprezentau ceva mai mult decât rezultatele la care ajungeau.

Dacă în 1907, când B. P. Hasdeu închidea ochii, filologia română avea nevoie de un contact mai amănunțit și mai sistematic cu realitatea lingvistică, astăzi, după un interval de atâtea decenii, rezultatele la care am ajuns, ne îngăduie, ceva mai mult, ne impune să privim sintetic problemele referitoare la limbă în tot complexul lor. Astfel, după stu-

diul pozitiv al faptelor de limbă, apare din nou spiritualitatea limbajului, de fapt, problema de căpeneție a lui B. P. Hasdeu.

Se întâmplă aici ceva analog cu ceea ce s'a petrecut în alte domenii ale culturii noastre: tipul uman și cultural reprezentat de I. Eliade-Rădulescu, de pildă, a părut multora și el a perimat. Dar astăzi, când privim istoric forțele sufletești puse în joc de Eliade, titanismul lui, înțelegem că era cea mai necesară dintre directivele vremii.

B. P. Hasdeu a fost în filologie ceea ce I. Eliade-Rădulescu era în literatură. Și, după cum, mai târziu, într'o situație analoagă cu cea din clipa de față, B. P. Hasdeu, vorbind chiar sub această cupolă la centenarul lui I. Eliade-Rădulescu, primul președinte al acestei Academii, se recunoștea în el numindu-l «tată», tot astfel lingvistica de azi și cea de mâine, adâncind cu alte mijloace spiritualitatea limbii materne, se va simți în comuniunea spirituală cu acela care a fost un mare animator, revendicându-l ca adevăratul «tată» al filologiei române din epoca noastră.